

TINO LELEKOVIĆ

CRUSTULUM IZ VINKOVACA

Tino Leleković
HR – 10000 Zagreb
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Odsjek za arheologiju, Ante Kovačića 5

UDK 904:738:902.2(497.5Vinkovci)
Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: 26. XI. 2003.

Tijekom zaštitnih istraživanja u Vinkovcima 1976./1977., u sjevernom dijelu antičkih Cibala iskopan je fragment keramičkog kalupa koji se koristio za proizvodnju blagdanskih kolača (*crustula*), pekarskih proizvoda karakterističnih za rimsko Podunavlje 2. i 3. st. koji su imali veliku ulogu u carskom kultu. Rad se osvrće i na cjeloviti kalup nađen u Savariji, identičan vinkovačkom fragmentu, jer se zahvaljujući njemu može pristupiti rekonstrukciji i podrobnoj analizi kalupa iz Vinkovaca.

Ključne riječi: krustul, Vinkovci, Cibale, carski kult, Panonija (*Key words:* crustulum, Vinkovci, Cibalae, imperial cult, Pannonia)

Uvod

Tijekom 1970-ih godina na području Vinkovaca proveden je niz zaštitnih arheoloških istraživanja, među kojima i ono za potrebe gradnje robne kuće NaMa, na sjevernom dijelu rimskog grada Cibala. Iskopavanja su se odvijala tijekom zime 1976./1977., kada je istražena najveća površina Cibala, preko 2.600 m² površine. U znatnom rimskom sloju nađena je velika količina materijala, posebice keramike. Među keramičkim nalazima posebno se isticao ulomak kalupa s iznimno fino izrađenim ukrasom u negativu, koji je privukao pozornost voditeljice istraživanja Ivane Iskre Janošić; ona ga je prva i predstavila arheološkoj javnosti.¹

Loša očuvanost ovoga predmeta dopuštala je razne pretpostavke o njegovoj funkciji. Mnogi rimski obrti često su koristili kalupe slične ovome iz Cibala, no obrtnici koji su najviše upotrebljavali kalupe s ukrasom u negativu bili su majstori-lončari. Logično je bilo pretpostaviti kako je ovaj komad poticao upravo iz jedne od lončarskih radionica čiji su tragovi nađeni tijekom iskopavanja lokaliteta NaMa. No, krajem 19. st. objavljen je i cjelovit kalup nađen u Savariji, koji je po svemu identičan vinkovačkome fragmentu. Definiran je kao "kalup za krustul"². Zahvaljujući toj objavi možemo sa sigurnošću reći

¹ Iskra-Janošić 1981., 148.

² Alföldi 1938., 336-337, T. LVI, 2a-b; Aert N. F. 38, 17.

da je predmet koji se ovdje obrađuje dio keramičkog kalupa uz pomoć kojeg su se proizveli blagdanski kolači, poznati i kao krustuli (*crustula*).

Definicija krustula

Crustulum ili *crustum* latinski je naziv za blagdanski kolač ili pecivo koje se peklo za privatnih i javnih svetkovina.³ Običaj je nalagao da površina krustula bude ukrašena, pa se s vremenom ustalila i proizvodnja posebnih kalupa za proizvodnju blagdanskih kolača. Upravo zahvaljujući nalazima kalupa za krustule, danas imamo materijalno svjedočanstvo o ovome običaju, kao i o izgledu blagdanskog peciva.

Kako su krustuli vrlo rijedak nalaz⁴, blagdanski kolači tek su iznimno bili predmetom interesa arheologa. Problem krustula otvorio je F. Drexel studijom objavljenom 1916., u kojoj je ustanovio kako je ta tema slabo zastupljena u antičkim izvorima i kako je potrebno prikupiti i obraditi krustule, kao glavni izvor podataka o tom rimskom običaju.⁵ Nakon 30 godina uslijedio je, kao svojevrsni odgovor na Drexelov članak, rad Andrása Alföldija u kojem su prvi puta u cijelosti objavljeni i detaljno obrađeni kalupi za proizvodnju krustula. Zahvaljujući tome dobivena je i cjelovita slika o izgledu, uporabi i značenju krustula u rimskome društvu. Od tada, međutim, ta tema gotovo da i nije više dotaknuta. Tek u novije vrijeme, kada se pozornost rimske provincijalne arheologije usmjerila ka detaljnijoj obradi malih uporabnih predmeta (*instrumentum domesticum*), pojavili su se prilozi u kojima se obrađuju pojedini nalazi krustula. S našeg su područja dugo bila poznata samo dva krustula, oba iz Vinkovaca, no njihova je objave bila štura i površna,⁶ pa se ta građa i njena važnost kod nas uglavnom bili nepoznati. Tek nedavno je Branka Migotti, objavivši krustul sa Štrbinaca, prva studiozno prišla problemu i dala pravo tumačenje takvih nalaza.

Povijest razvoja krustula

Običaj ritualne uporabe kolača datira od samih početaka rimskog društva, no dokazi za pečenje krustula potječu tek iz republikanskog doba, kada su si, osvojivši Orijent, Rimljani priskrbili ogromna bogatstva, poprimivši međutim i neke istočnjačke običaje. U helenističkim zemljama Istoka visok društveni status i bogatstvo običavali su se pokazati

³ LTL, 1, 609; Marević 2000., 654.

⁴ Pojam krustul obuhvaća i kalupe za proizvodnju i medaljone koji su se mogli koristiti u proizvodnji kalupa, odnosno koji su se također proizvodili u takvim kalupima.

⁵ Drexel 1916., 17-22.

⁶ Migotti 1999., 40-41.

vati dijeljenjem darova, pa su se puku dijelile skupocjene tkanine, začini, mirisi i zlato. Rimljanima je u početku takva ekstravagancija vjerojatno bila strana i odbojna, pa su svoje bogatstvo pokazivali na nešto drugačiji, rimskoj tradiciji primjereniji način. Tako je nastao običaj *crustulum et mulsum* – darivanje puka slatkim pecivom i vinom pomiješanim s medom. Takav se običaj nastavljao na drevnu rimsku tradiciju poklanjanja slatkih peciva na blagdane (pogotovo novogodišnje), rođendane i ostale važne obiteljske događaje kao što su vjenčanja i spровodi.

Taj običaj najljepše oslikava nalaz s početka 20. st., kada je u Ostiji bila iskopana građevina u kojoj je bilo uskladišteno preko 400 komada dvodijelnih keramičkih kalupa. Bili su različitih oblika, a na unutrašnjoj su strani nosili ukras u negativu s motivima iz teatra, cirkusa i arene, kao i prikaze pojedinih životinja. Uz te kalupe nađeno je bilo i mnoštvo oblikom jednakih keramičkih vrčeva. Vrčevi su imali zapremninu od 1 hemine ($\frac{3}{4}$ litre), dok su kalupi služili za proizvodnju peciva koji su težili oko 1 rimsku funtu. Mnogi su se stručnjaci složili da je riječ o opremi koja se koristila upravo za prilike kada se organiziralo dijeljenje krustula i mulsa.⁷

Krustule i zaslađeno vino uglavnom su dijelili bogati građani za života ili (oporučno) posmrtno, i to uglavnom tijekom javnih svečanosti i na svoje rođendane.⁸ Jedan od najljepših primjera organizacije tog običaja putem testamenta posvjedočen je na natpisu iz Čitluka kod Sinja (*Aequum*) koji spominje da je pokojnik dao ustanoviti zadužbinu iz koje se imalo financirati dijeljenje krustula i mulsa.⁹

Iako se blagdanski kolači u izvorima spominju još za Republike, glavnina nalaza krustula datira se u 2. i 3. st. poslije Krista. Istodobno se u dolini Rhône pojavljuje specifična galska vrsta keramike ukrašena medaljonima (*Gefässmedaillons*).¹⁰ Drexel pretpostavlja kako je i tu riječ o posudama korištenima u običaju *crustulum et mulsum*, te da su uz tako ukrašene vrčeve išla i peciva, odnosno kalupi za pečenje peciva, u obliku medaljona.

Iz svega je vidljivo da kalupi za krustule iz Podunavlja, medaljonska keramika iz doline Rhône i kalupi za krustule iz Ostije čine veliku obitelj nalaza sličnih po ukrasu i načinu proizvodnje, koju možemo povezati s običajem *crustulum et mulsum*.¹¹ No, Alföldi je zamijetio da se podunavski krustuli oblika tankih keramičkih ploča s razmjerno plitkim ukrasom u negativu razlikuju od masivnih kalupa nađenih u Ostiji. Dok su peciva pečena u Ostiji težila skoro pola kilograma (1 rimska funta)¹², u kalupima iz Panonije izrađi-

⁷ Drexel 1916., 17; Alföldi 1938.

⁸ Drexel 1916., 17-18.

⁹ CIL III 13191.

¹⁰ Dechelette 1904., 268-276.

¹¹ Drexel 1916., 20.

¹² Drexel 1916., 18.

vala su se manja peciva, vjerojatno kolači. Primjer jednog takvog kalupa jest i ovaj nalaz iz Vinkovaca.

Kalup iz Vinkovaca (sl. 1)

Riječ je o keramičkoj pločici nepravilnog oblika, debljine od 0,5 do 1 cm, s ukrasom u negativu dubine 2-3 mm. Dimenzije fragmenta variraju: dužina od 6 do 10,8 cm, a širina od 4,2 do 6,8 cm. Ostao je očuvan jedino središnji dio krustula, no zahvaljujući nalazu kalupa iz Savarije (sl. 2) moguća je rekonstrukcija cjelovitog izgleda kalupa: bio je kružnog oblika, promjera 18,8 cm, površine ukrašene u negativu. Krustuli su ukrašeni po uzoru na medaljone – okrugla površina ukrašavala se tako što se na nju utiskivao već načinjeni motiv u pozitivu (patrica). Nerijetko je riječ o motivima s reversa novca ili aversa medalja, poledina ogledala i sl.¹³ Postoji i mogućnost da su u proizvodnji matrica korištene i punce za proizvodnju reljefne keramike. Na takav su se način mogli izrađivati kalupi čiji bi ukras bio sastavljen od nekoliko cjelina, a ne od jednog medaljona.

Sl. 1. Krustul iz Vinkovaca (snimio: T. Leleković)

Fig. 1. *Crustulum* from Vinkovci (photo: T. Leleković)

¹³ Alföldi 1938., Migotti 1999., Brukner 1997.

Sl. 2. Krustul iz Savarije (prema ARP) – Fig. 2. *Crustulum* from Savaria (after ARP)

Površina kalupa iz Cibala podijeljena je na dvije ukrasne zone: središnju i vanjsku prstenasto. Središnju zonu čini medaljon obrubljen lovorovim vijencem, dok je vanjsko prstenasto polje bilo načinjeno od nekoliko zasebnih motiva. Vanjski prsten podijeljen je na jednake četvrtine u koje su utisnuti motivi, s time da su četvrtine lijevo i desno od središnjeg medaljona nosile međusobno simetrične figuralne prikaze, dok su četvrtine, smještene iznad i ispod središnjeg medaljona, imale *tabulae ansatae* s natpisima. Cjelokupni prikaz obrubljen je kružnicom u koju je bio upisan osmerokut. Središnji medaljon, obrubljen lovorovim vijencem, nosi prikaz ženskog poprsja na postolju. Žena je odjevena u naboranu tuniku preko koje ima prebačen ogrtač (*palla*), dok joj je glava okrunjena krunom od bedema (*corona muralis*). Tome prikazu nedostaju bilo kakve karakteristične crte koje bi ga činile portretom. Izuzev krune od bedema, prikaz se ne odlikuje nikakvim ikono-loškim elementima. Datiranje je nemoguće – čak i frizura, koja se inače često koristi pri dataciji ženskih likova, neodređena je; kosa je, naime, spletena u frizuru klasičnog heleniističkog tipa, s uvojcima na prednjoj strani i punđom na zatiljku, a takva se pojavljuje

¹⁴ Iako stapanje carskog kulta i kulta lokalnih božanstava-zaštitnika nije nikakva rijetkost, Alföldi smatra kako ovdje nije riječ o tuteli – božanstvu zaštitniku lokalne zajednice ili grada, već o Tuteli – personifikaciji sile zaštitnice svijeta, odnosno personifikaciji carske svemoći (Alföldi 1938., 321).

na prikazima žena od helenizma do kasne antike. Alföldi je ponudio usporedbu iz Galije. Na galskom medaljonu jedne posude prikaz je žene s krunom od bedema, a iznad je ispisano *TVTELA*. Ženski lik prikazan na tome medaljonu, međutim, osim *coronae muralis*, ima pateru i skeptar¹⁴. U istom je poglavlju Alföldi naveo čitav niz medaljona s likovima tihâ i genijâ raznih gradova, koji su kao glavne ikonografske elemente imali upravo krune od bedema i rogove obilja. Osim toga, *corona muralis*, glavni ikonografski element na ovom ženskom liku, dio je ikonografije Kibebe, Nemeze, te carica koje su nosile epitet *mater castrorum*. Ovdje je najvjerojatnije riječ o prikazu Tihe, lokalne božice-zaštitnice grada, no to pitanje ipak ostaje otvoreno.

Lijevo i desno od središnjeg medaljona utisnuti su prikazi vojnika s rogovima obilja. Prikaz je reduciran na glavu s kacigom iza koje se nalazio štit s kopljem. Oba lika potpuno su simetrična i gotovo identična, oba imaju jednake kacige (postoji minimalna razlika u izvedbi perjanice), jednake štitove i jednaka koplja. Jedina je razlika u tome što je jedan vojnik bradat, a drugi ne, što je Alföldija navelo da ta dva lika protumači kao shematizirane prikaze Marsa (bradat) i Virtus (golobrad), iako golobradi lik nema nikakvih ženskih karakteristika. Poticaj za takvo tumačenje našao je na kalupu za krustul iz Savarije, s realističnim prikazom Viktorije, Marsa i Virtus¹⁵. Na savarijskom krustulu Mars je prikazan na uobičajeni način, u punoj vojničkoj opremi koja je sadržavala koplje, štit i kacigu, dok je Virtus prikazana kao Amazonka također s kopljem, štitom i kacigom. Alföldi je u svome radu obradio sedam krustula iz Savarije. Kako savarijski krustuli imaju niz zajedničkih karakteristika, povezoao ih je u seriju i pripisao jednoj radionici koja ih je izradila u kratkom vremenskom razdoblju. Tome treba dodati da je našao usporedbu i s novcima koje je kovao Postum (260.-269.) i na kojemu su prikazi poprsjâ božanstava i personifikacija vrlo česti, pojedinačno ili u simetričnim parovima.¹⁶ Literatura koja obrađuje emisije Galskoga Carstva obiluje primjercima Postumova novca čije reverse krase poprsja ili glave raznih božanstava, ali se Tutela, nažalost, uvijek prikazuje kao žena u punoj visini, ovjenčana krunom od bedema te s rogom obilja i paterom.¹⁷

Ako izuzmemo dva roga obilja koji se ničim ne razlikuju od standardnog prikaza *cornucopiae*, jedina dva preostala motiva na krustulu natpisi su u tabulama ansatama.

Gotovo čitavu gornju četvrtinu prstenastog polja zauzima *tabula ansata* s natpisom *SALVO AVG(usto) / AVREA SECV/LA VIDEMVS*, odnosno: "Dok je car zdrav, vidjet ćemo zlatno doba". Taj je natpis sadržajno povezan s carskom propagandom, što znači da krustul pripada domeni carskoga kulta. No, natpis u manjoj tabuli ansati mnogo je teže protumačiti. Nemoguće je sa sigurnošću utvrditi značenje natpisa *HONORI*. To može s jedne

¹⁵ Alföldi 1938., T. LVII, 1a-b.

¹⁶ Alföldi 1938., 336-337.

¹⁷ Elmer 1941., *passim*.

strane biti genitiv osobnog imena *Honorius*, a s druge pak strane dativ imenice *honos* ili *honor* (čast).

Ukoliko bi se radilo o apelativu "čast", tada bi vjerojatno bila riječ o božanstvu *Honos* – zaštitnici časti, kako to vidi i M. Nagy.¹⁸ No, Alföldi potpuno niječe takvo čitanje jer bi, po njemu, uz takav natpis sasvim sigurno išao i likovni prikaz te božice. Kako njega nema, tako i riječ *honori* mora označavati nešto drugo. Alföldi zagovara pretpostavku da je to potpis majstora obrtnika Honorija, a kao usporedbe navodi primjere sa srodnih posuda s medaljonima iz Galije na kojima se također, unutar ukrasnog polja, znaju naći potpisi izrađivača.¹⁹ Mora se, međutim, napomenuti da je potpisivanje posuda s medaljonima vrlo rijetko, pogotovo unutar ukrasnog polja. Ako se majstor i potpiše, njegovo ime nikako nije tako uočljivo kao na ovome krustulu, jer su majstorski potpisi na predmetima u pravilu vrlo diskretni. Sumnja u tumačenje manjeg natpisa kao genitiva osobnog imena postaje tim veća kad se uzme u obzir da ovdje nije riječ o svakodnevnom uporabnom predmetu, već o instrumentu carskog kulta. Malo je vjerojatno da bi majstor osjetio potrebu napadno istaknuti svoje ime na predmetu kultne namjene, potpisavši se unutar ukrasnog polja, i to u tabuli ansati.

Postoji i treća mogućnost: imenica *honor* može značiti i žrtvu (ljevanicu), zavjet ili poklon.²⁰ Na krustulu je napisana u dativu, što bi značilo da je kolač bio posvećen kao zavjetni dar caru, odnosno nekom božanstvu.

Carski kult i krustuli

Kako bi uloga krustula u carskome kultu bila jasnija, potrebno je reći nekoliko osnovnih riječi o naravi štovanja cara u Rimskome Carstvu. Kao poseban aspekt rimske državne religije, postojao je kult čiji je predmet obožavanja bio car, carska obitelj ili carski prethodnici koji su nakon smrti postali bogovima. Zamisao o štovanju vladara u Rim je došla s Orijenta gdje je već postojala predhelenistička tradicija kultova vladara, dinastija ili državnih administratora, koja je znatnu ulogu imala u helenističkim kraljevstvima. Kasniji nastanak kulta rimskoga cara na Orijentu bio je logičan nastavak na tu tradiciju.²¹ Carski je kult imao i svoje prethodnike u republikanskom Rimu, u štovanju državnih velikodostojnika, kao što su primjerice bile libacije i paljenje mirodija pred poprsjima braće Grakhâ.²² S uvođenjem principata štovanje vladara izlazi iz domene privatnog kulta,

¹⁸ RCP 1992.

¹⁹ Alföldi 1938., 337.

²⁰ LTL, 2, 322.

²¹ Fishwick 1992., 477, 512.

²² Fishwick 1992., 533-534.

odnosno prelazi lokalne okvire Orijenta i uzdiže se na državnu razinu. Obožavanje careva postaje jednim od najjačih instrumenata carske propagande.

S vremenom carski je kult poprimao različite oblike u pojedinim dijelovima Carstva.²³ Tijekom 1. st. za njega je karakteristično štovanje umrlih pripadnika julijevske dinastije, naročito Cezara i Augusta, iako ima i primjera stapanja štovanja cara sa štovanjem nekih bogova. Tako se, primjerice, August na novcu prikazuje kao Apolon, Jupiter, Neptun i Merkur.²⁴ Već od Flavijevaca vidljiva je težnja careva da se štovanje proširi i na živuće pripadnike carske kuće. Tek krajem 2. st., s Komodom i dinastijom Severa, ta se težnja i ostvaruje. Prvo Komod, a nakon njega svi pripadnici severske dinastije, poistovjećuju se s nekim od božanstava i uvode svoje kultove u Rim i provincije.²⁵ Carski je kult u Panoniji posvjedočen tek početkom 2. st. Trajan je po osvojenju Dakije utemeljio provincijalno središte carskog kulta u Sarmizegetusi s ciljem romanizacije lokalnog stanovništva, usporedno osnovavši slična središta i u susjednim panonskim provincijama: u Gorsiju za Donju Panoniju a, u Savariji za Gornju Panoniju, čime su udareni temelji tradicije carskog kulta u toj provinciji.²⁶

Pitanje je kakva je bila uloga blagdanskih kolača u carskom kultu u Panoniji. Motivi na nekim blagdanskim kolačima vezali su ih uz neke rimske praznike: novogodišnje čestitke te prikazi božanstava, članova carske obitelji ili događaja (trijumfi, igre, carska žrtvovanja) jasno su otkrivali njihovu namjenu.²⁷ Što se tiče vinkovačkog kalupa, njega bez ikakve sumnje možemo pridodati instrumentariju carskoga kulta, no ne i točno određenog praznika u carskom kalendaru.

Ključni trenutak proslave carskoga kulta predstavljala su ritualna žrtvovanja. Na središnjem prostoru u gradu, ili imanju pred oltarom, odnosno pred hramom posvećenom caru, žrtvovali bi se životinje ili palili začini, a uobičajene su bile i libacije. Građani su pritom žrtvovali ili kao *votum* polagali lucerne i blagdanske kolače. Taj običaj je navodno vukao korijene s Istoka, ali se kasnije udomaćio i u ostalim dijelovima Carstva.²⁸

Usprkos velikoj raznolikosti carskih praznika, u izvorima prevladavaju dva datuma – *dies natalis* (carski rođendan) i *dies imperii* (obljetnica careva ustoličenja).²⁹ Od iznimne važnosti bila su i *vota publica* koja su se održavala 3. siječnja u sklopu novogodišnjih praznika. Na taj su se dan u gradskim središtima, vojnim logorima i na velikim imanjima caru

²³ Herz 1978., 1139-1146.

²⁴ Beard, North i Price 1998., 209.

²⁵ Fishwick 1992., 301-351.

²⁶ Fishwick 1992., 300-303.

²⁷ Alföldi 1938., *passim*.

²⁸ Fishwick 1992., 513-518.

²⁹ Herz 1978., 1141.

polagale zakletve na vjernost i poslušnost. Smatra se da je taj praznik imao i veliku političku važnost jer su građani upravo na toj svečanosti javno isticali i pokazivali odanost prema rimskom imperiju. Pretpostavlja se da su se krustuli u Panoniji izrađivali upravo za potrebe ta tri blagdane. Izvori ne govore ništa o izgledu tih predmeta, kao ni o njihovoj ulozi na carskim festivalima. Odgovor na to pitanje mogu ponuditi samo nađeni kalupi za proizvodnju krustula.

Uporaba kalupa i peciva

Prije svega treba naglasiti da se naziv *krustul* ustalio više kao terminološki pojam, ali ne nužno i kao opis namjene tih predmeta, jer je pitanje uporabe podunavskih kalupa još uvijek otvoreno. Nitko od autora ne spominje mogućnost da je moglo biti riječi o pečatima za ukrašavanje kruha, pomoću kojih se ukrašavao komad tijesta daleko veći od površine samoga kalupa. Europska etnologija, međutim, nudi čitav niz primjera za postojanje pečatiranih hljebova, kakvih je moglo biti i u rimsko doba. Takvi hljebovi, ukrašeni prikazima u pozitivu, tijekom festivala i praznika mogli su se dijeliti puku kao dio običaja *crustulum et mulsum*.

Smatra se da je podunavskim kalupima odgovarala manja količina tijesta koja bi se utisnula u kalup tako da bi jedna ploha bila u cijelosti ukrašena, a potom bi se tako oblikovano tijesto prebacilo na pekarsku lopatu i peklo u krušnoj peći. Tako su se dobivali relativno tanki i neveliki kolači s pomno ispečenom ukrašenom korom.³⁰

Ukras u negativu izveden je iznimno precizno, dok bi se na krušnom tijestu, kojemu se tijekom pečenja povećava volumen, mnogi fino izvedeni detalji izbrisali. Štoviše, na krušnom bi tijestu, oblikovanom vinkovačkim kalupom, natpisi u tabulama ansatama nakon pečenja vjerojatno postali potpuno nečitki.

Ako su se, dakle, u reljefnim kalupima doista pekli kolači, od kakvog su se tijesta izrađivali? Iako prevladava mišljenje da su se u podunavskim kalupima pekli slatki krustuli, rimska tradicija poznavala je čitav niz peciva koja su se u njima mogla izrađivati. Poznato je da su se za neke blagdane pekli posebni kolači, primjerice novogodišnji *janualii* – posebna peciva od brašna i soli. Osim *crusta* i *crustula*, o kojima najviše podataka donosi Ausonije,³¹ antički autori spominju još i *libum*, *dulcia* i dr.; svi su oni mogli biti slični, rađeni na slične načine o istim ili srodnim prigodama. Pod spomenutim su se nazivima, kako se vjeruje, najčešće podrazumijevala slatka peciva, odnosno slatkiši; tome u prilog ide i nalaz kalupa iz Savarije, s urezanim grafitom *DVLC*.³² Ne možemo biti sigurni je li riječ o osob-

³⁰ Alföldi 1938., 313.; Migotti 1999., 44.

³¹ Auson. *Ephem.* 2.v.11. sqq.

³² Alföldy 1938., 337-338., T LVII 3a-3b.

nom imenu *Dulciarius*, o oznaci obrtnikâ koji su proizvodili slatkiše – (*dulciarii*) ili o oznaci obrtničkog proizvoda koji se u tome kalupu proizvodio (*dulcia*), no najvjerojatnija je ova posljednja mogućnost.³³ Pretpostavlja se da su *dulcia* nalikovala današnjim medenjacima ili slatkim keksima.³⁴ Izvori nam govore da su se *dulcia* mogla kupiti i kod dulcarija (slastičara) i laktarija (mljekara), što znači da su ti kolači bili izrađivani i od meda i od mlječnih proizvoda, tj. sira.³⁵ Glavna odlika svih tih peciva i slatkiša, koju proizvodi iz tih kalupa moraju posjedovati, jest da tijekom pečenja ne rastu, kako se primijenjeni ukras ne bi deformirao. Stoga se svaka od navedenih smjesa mogla nanositi na kalupe.

Na podunavskom području nađene su i keramičke imitacije, odnosno medaljoni koji su u pozitivu nosili ukrase identične onima na kalupima. Takvi keramički odljevi mogli su služiti kao patrice za proizvodnju novih keramičkih kalupa, što potvrđuju i pojedini komadi s ručkom na poleđini, koja je olakšavala utiskivanje u glinu. No, isto tako ima i keramičkih krustula s ušicama i otvorima za provlačenje vrpce, kako bi se takvi medaljoni mogli objesiti o neku površinu. Keramički modeli krustula nerijetko su bili i pocakljeni, što samo potvrđuje da se nisu morali nužno koristiti samo u proizvodnji kalupa za kolače.³⁶

Osnovna namjena takvih kalupa bila je masovna proizvodnja blagdanskih kolača, čime se otvara pitanje koji je kolač odgovarao pojedinoj prigodi u okviru ranije spomenutih svečanosti. Kako antički izvori ne spominju takve pojedinosti, moramo se potpuno osloniti na tipološku analizu ukrasa s nađenih krustula. S obzirom na ornamente, krustuli se mogu podijeliti u tri skupine: prvu i najveću čine primjerci koji na sebi nose prikaz careva i/ili pripadnika carskih obitelji, odnosno ukras koji je sadržavao elemente carske ikonografije. Iznimno rijetki krustuli ukrašeni su medaljonom koji je nosio isključivo natpis vezan uz carsku osobu. Drugu skupinu čine krustuli ukrašeni božanskim likovima ili, rjeđe, mitološkim scenama. Treću, svjetovnu skupinu krustula mogli bismo nazvati i *varia*, a u nju spadaju krustuli najčešće ukrašeni prizorima iz arene, cirka ili teatra, te scenama lova i erotskim prikazima.³⁷ Pitanje je kako se takva podjela po motivima ukrašavanja odražava na namjenu odgovarajućih peciva.

Podunavski krustuli uglavnom se povezuju s javnim svečanostima i ritualom. Krustuli iz treće tipološke skupine, s motivima gladijatora, utrka i erotskih scena, upućuju na nešto drugačiju namjenu ukrašenih peciva. U kalupima sa svjetovnim motivima vjerojatno su se proizvodili slatkiši koji su se prodavali na sajmovima, kao suveniri ili kao no-

³³ LTL, 1, 1012; Marević 2000.

³⁴ Marević 2000., 795.

³⁵ LTL, 1, 1012.

³⁶ Alföldi 1938, 312-317; Migotti 1999., 45.

³⁷ Alföldi 1938.; Migotti 1999., 42-43.

vogodišnji i rođendanski pokloni.³⁸ S druge strane, podunavski krustuli ukrašeni prikazima pripadnika carske obitelji ili božanskog panteona zacijelo su imali ritualnu namjenu. Premda ne izgleda vjerojatnim da su se kalupi s kulturnim motivima koristili u proizvodnji sajmišnih slatkiša, neki nalazi to pitanje ostavljaju neriješenim. Primjerice, već spomenuti kalup s grafitom *DVLC* sadržava prikaz Viktorije koja na štitu ispisuje *VICTORIA AVGVS-TI*, pa nije riječ samo o prikazu božice, već o jednom od poznatijih motiva carske propagande, čestom i na novcu. Urezani grafit jasno određuje namjenu toga predmeta.³⁹ No, znači li to da su *dulcia* s prikazom Viktorije bila namijenjena za jelo? Ukoliko jesu, onda konzumaciju krustula s carskom i božanskom tematikom možda možemo smatrati banalizacijom carskog odnosno božanskog lika.⁴⁰ Nesumnjivo je da su krustuli s takvim motivima imali važnu ulogu tijekom carskih odnosno vjerskih, praznika, no jesu li se oni na tim svečanostima i jeli?

U Maloj Aziji i na Orijentu još od helenizma postojao je običaj žrtvovanja posebnih žrtvenih kolača koji su se na oltarima prinostili kao žrtva bogovima, a kasnije i carevima.⁴¹ Ukoliko je i u Panoniji postojao običaj prinošenja žrtvenih kolača u carskome kultu, onda su se zacijelo upravo u takvim kalupima pripremala takva peciva.

Austrijski arheolog F. Glaser, potaknut primjerima iz austrijskog folklora, iznio je mogućnost izrađivanja votivnih darova od voska koji je, po njemu, u antici bio skupocjeni materijal, pa su voštani odljevi krustula bili primjeren votivni dar koji se mogao prinostiti bogovima i carevima.⁴² Bez obzira na to jesu li krustuli bili načinjeni od tijesta, voska ili keramike, njihova namjena nije bila svakodnevna ukoliko su bili ukrašeni carskom ikonografijom ili ikonografijom nekoga kulta. Oni su bili sastavni dio carske propagande, carskoga kulta i religijskog života u Panoniji. No, bez obzira na slikovitost nađenih primjeraka, nemoguće je iz njih potpuno iščitati odnos ondašnjih ljudi prema blagdanskim kolačima – možemo samo ustvrditi da podunavski krustuli svjedoče o raznolikosti načina romanizacije Panonije i raznolikosti primjene carske propagande u provincijama tijekom druge polovice 2. i prve polovice 3. st.⁴³

Datacija vinkovačkog krustula

Ovome predmetu iznimno je teško odrediti uži vremenski okvir izrade odnosno uporabe. Slični kalupi za krustule koristili su se od kraja 2. do početka 4. st. Savarijsku

³⁸ Alföldi 1938., 314-315; Drexel 1916., 18.

³⁹ Alföldi 1938, T. LVII, 3a-b.

⁴⁰ Gordon 1990., 217-219; Migotti 1999.

⁴¹ Fishwick 1992.

⁴² Glaser 1978., 120.

⁴³ Bárkoczi 1980., 100-109.

seriju krustula, kojoj pripada i vinkovački krustul, Alföldi je povezao s motivima s novca kovanog tijekom Galskoga Carstva na području Galije i Germanije.⁴⁴ Shodno tome, neke motive s ovoga krustula Alföldi je povezao s novcem cara Postuma, datirajući ga u početak druge polovice 3 st.

Natpis "Dok je Car..." element je koji ovome predmetu daje jasan predznak carskog kulta, ali ne omogućava izravno povezivanje vinkovačkog kalupa s nekim određenim carem odnosno događajem. Alföldi je isključio mogućnost datacije ovoga natpisa, iako u izvorima usporedbe postoje. Tek za severske dinastije carevi dobivaju božanske moći i počinju se portretirati kao spasitelji i božanski vladari svemira. S ciljem propagiranja božanskih moći, svojih i svoje obitelji, Septimije Sever je 204. upriličio igre na kojima se inauguriralo novo zlatno doba koje će s njegovom dinastijom zaživjeti u Carstvu. Iako na novcu prevladava formula *AETERNIT IMPERI*, od tih se igara ustalio i izraz "zlatno doba" (*aurea saecula*) čiji dolazak Severi najavljuju.⁴⁵ Još je jedan dio natpisa posebno zanimljiv. Kratica *SALVO AVG* vrlo je česta upravo na novcu galskih careva, i to nerijetko u kombinaciji s formulom *SAEVLII FELICITAS*, što bi donekle odgovaralo natpisu na vinkovačkom krustulu. Kratica *SALVO AVG*(*usto*) sporadično se nalazi već na novcu iz 1. i 2. st., dok krajem 2. st. ona postaje česta na novcu, dakle i u državnoj propagandi. Možda bi bilo pogrešno na temelju te kratice krustul datirati u sredinu 3. st., kako je to učinio Alföldi, već bi trebalo razmišljati o dataciji koja bi se protezala od kraja 2. do kraja 3. st.⁴⁶

Izvori i arheološka istraživanja potvrđuju da je Panonija tijekom razdoblja Severâ doživljavala svoj najveći procvat, što se posebno odnosi na naselja uz limes, kakve su bile i Cibale. S druge strane, nered koji je u 2. polovici 3. st. zavladao rimskom državom najviše se odrazio upravo u Panoniji koja je tada proživljavala svoje najteže dane. Poznato je da je Severima carski kult bio od iznimne važnosti, o čemu svjedoče brojni materijalni ostaci.⁴⁷ S obzirom na činjenicu da je upravo Panonija igrala veliku važnost u životu Septimija Severa, vinkovački je nalaz, kao instrument carskoga kulta, možda bio izrađen početkom, a ne sredinom 3. st., kako je predložio Alföldi.

Zaključak

Fragment nađen u Vinkovcima godine 1977. dio je kalupa kojim su se ukrašavali blagdanski kolači namijenjeni carskome kultu. Datira se u razdoblje Severâ, pa njegovu uporabu možemo povezati s carskim kultom toga razdoblja, no kako ukras nije vezan ni uz jednu osobu ili događaj, moguće je da se kalup koristio i nakon severske vladavine.

⁴⁴ Alföldi 1938., 320-321.

⁴⁵ Fishwick 1992., 340.

⁴⁶ Elmer 1941, *passim*.

⁴⁷ Fishwick 1992., 344.

Mnoge pojedinosti vezane uz carski kult u Panoniji nepoznate su pa je stoga nemoguće sa sigurnošću odrediti ulogu krustula u njemu, a isto su tako i dalje nepoznate i mnoge spoznaje o običaju pečenja krustula i proizvodnje kalupa. Pa ipak, vinkovački kalup sugerira niz zaključaka.

Najveći broj krustula nađen je na području sjeverne Panonije pa se upravo taj prostor smatra svojevrsnim matičnim područjem nastanka i primjene običaja blagdanskih kolača u Podunavlju. Ovdje obrađeni kalup povećava broj krustula nađenih na vinkovačkom području na tri komada, a ako im se doda i krustul sa Štrbinaca, možemo ustvrditi da na širem području Cibala postoji koncentracija te arheološke građe. U najnovije vrijeme objavljen je niz krustula iz jugoistočne Panonije,⁴⁸ Mezije i Dakije,⁴⁹ što jasno upućuje na zaključak da se običaj pečenja blagdanskih kolača ne može vezati uz sjevernu Panoniju. Moramo ga, naprotiv, smatrati ravnomjerno zastupljenim u cijelome Podunavlju, s time da nalazi iz Emone i Petovija svjedoče o prisutnosti toga materijala i u predalpskom i panonskom području. Iako povećana koncentracija krustula uz sjeverni i istočni rub Panonije navodi na povezivanje ovog običaja s podunavskim naseljima, ta je građa tipična za cijelu Panoniju, pa nalaze krustulâ možemo očekivati i u drugim urbanim središtima južne Panonije, što bi možda promijenilo sadašnje spoznaje o njihovoj rasprostranjenosti.

Povećana prisutnost krustula u sjevernom djelu Panonije može se protumačiti osobitim razlozima. Kalupe se uz pomoć gotove patrice moglo proizvoditi u svakom mjestu koje je imalo lončarsku radionicu, no prototip od kojeg bi se načinila početna serija patrica ili matrica mogao je izraditi samo vrlo izučeni majstor ili radionica koja bi matrice distribuirala po određenom području. Neki autori zastupaju mišljenje da su se kalupi izrađivali utiskivanjem novca, gema, lucerni, ogledala i sl.,⁵⁰ što bi isključilo proizvodnju patrica, ali nesrazmjer u dimenzijama kalupa i navedenih predmeta više je nego očit. Vjerojatno su postojale radionice specijalizirane za osmišljavanje i izradu patrica za izradu kalupa. Slična koncentracija nalaza postoji i na području Dakije, gdje je nađeno preko 50 krustula. Iako se ikonografija prikazana na dakijskim krustulima povezuje sa zapadnim provincijama, pretpostavlja se da su bili izrađeni u lokalnim lončarskim radionicama.⁵¹ Iznimno fino izveden ukras podsjeća na proizvode radionica *terrae sigillatae* kojima je Panonija 3. st. obilovala, a može se primijetiti i izvjesna sličnost između ukrasa na ovdje obrađenom krustulu i ukrasa koje nalazimo na lucernama, što samo povećava broj panonskih radionica koje su mogle proizvoditi takve kalupe za krustul. No, kako je riječ o

⁴⁸ Brukner 1997., 98-99.

⁴⁹ Ivanovski 2001., 197-207; Brukner 1997., 98.

⁵⁰ Brukner 1997., 97.

⁵¹ Cociş – Ruscu 1995., 123.

predmetima koji su bili dio carske propagande, prototipovi su se možda izrađivali u određenim središtima u kojima su, osim majstora, bile i osobe zadužene za osmišljavanje motiva usklađenih s carskim kultom i carskom politikom. Iz Savarije potječe cijela serija krustula od kojih je jedan identičan ovome iz Cibala, što bi moglo značiti da je u Savariji postojala radionica kalupa za krustule; kako je Savarija bila središtem carskoga kulta za Gornju Panoniju, možda su se upravo ondje izrađivali prototipovi kalupa.

Tek treba utvrditi na koji su se način nacrti ili primjerci matrica dijelili po Panoniji. Isto tako treba ustanoviti jesu li nalazi istih krustula u različitim gradovima, pa čak i u različitim provincijama, posljedica masovne proizvodnje i trgovine ili postoje neki dublji razlozi te pojave, odnosno jesu li dva identična carska krustula (onaj iz Cibala i onaj iz Savarije) slučajnost, ili je riječ o bliskim trgovačkim, političkim, etničkim ili vjerskim odnosima.

Blagdanska peciva bila su u uporabi i na krajnjem istočnom i na krajnjem zapadnom dijelu međuriječja Save i Drave pa stoga nema razloga sumnjati da su se krustuli pekli i u središnjem dijelu toga prostora. Možemo se samo nadati da će biti novih nalaza krustula na hrvatskom području, ali i da će već poznati materijal biti ponovno podrobnije obrađen, jer bi se tako riješile mnoge nepoznanice vezane uz ovu iznimno zanimljivu građu.

Na predmetu ustupljenom za objavu zahvalnost dugujem dr. Ivani Iskri Janošić, a na pomoći pri izradi ovoga rada srdačno zahvaljujem Zdenki Dukat i dr. Branki Migotti.

LITERATURA

- Alföldi 1938. A. Alföldi, Tonmodel und reliefmedaillons aus den Donauländern, *DissPann*, ser. 2, br. 10, 312-341.
- Beard, North i Price 1998. M. Beard, J. North i S. Price, *Religions of Rome*, Cambridge.
- Bárkoczi 1980. L. Bárkoczi, *History of Pannonia*, u: *ARP*, 85-125.
- Brukner 1997. O. Brukner, Keramički medaljoni – praznični kolači u rimskom keramičkom zanatstvu, *RVM* 39, 97-102.
- Cociş – Ruscu 1995. S. Cociş – D. Ruscu, Reliefmedaillons und Tonmatrizen aus Dakien, *AR* 25, 121-135.
- Dechelette 1904. J. Dechelette, *Les vases ceramiques ornés de la Gaule romaine* 2, Paris.
- Drexel 1916. F. Drexel., *Crustulum et mulsum*, *Römisch-Germanische Korrespondenzblatt* 9, Mainz, 16-19.
- Elmer 1941. G. Elmer, *Die Munzprägung der gallischen Kaiser in Koln, Trier und Mailand*, *BJ* 146.
- Fishwick 1992. D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West*, Leiden, N.Y. – Koln.

- Glaser 1978. F. Glaser, Ein Tonmedaillon aus Teurnia 52, 1978.-1980., 115-121.
- Gordon 1990. R. Gordon, The Veil of Power: Emperors, sacrificers and benefactors, u: M. Beard i J. North, Pagan priests. Religion and Power in the Ancient World, London, 1990., 199-231.
- Herz 1978. P. Herz, Kaiserfeste der Prinzipatszeit, ANRW 16/1,
- Iskra-Janošić 1981. I. Iskra-Janošić, Arheološka istraživanja u Baranji i istočnoj Slavoniji, Vinkovci, 143-153.
- Iskra-Janošić 2001. I. Iskra-Janošić, Urbanizacija Cibala i razvoj keramičarskih središta, Zagreb-Vinkovci, 2001.
- Ivanovski 2001. M. Ivanovski, Keramički pečati iz Marvinaca kod Valandova, Vestigatio Vestvstatis Aleksandrini Cermanović-Kuzmanović, Beograd, 197-209.
- LTL Lexicon Totius Latinitatis, Pataviae.
- Marević 2001. J. Marević, Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik, Zagreb.
- Migotti 1999. B. Migotti, Keramički "krustul" sa Štrbinaca kod Đakova, RFFZd 25, 39-65.
- RCP 1998. Religions and Cults in Pannonia, Székesfehérvár.
- Vikić-Belančić 1970. B. Vikić-Belančić, Beitrag zur Problematik der keramischen Werkstätten in Südpannonien in der römischen Kaiserzeit, AI 11, 29-41.

Summary

A *crustulum* from Vinkovci

During the 1976/1977 rescue excavations in the northern area of Roman Cibalae (present-day Vinkovci in north-east Croatia), a fragment of a pottery mould was found, its precise context lacking. On account of several pottery-kilns recovered in the vicinity it was first thought that the mould was used in the production of vessels. It transpires now, however, that it was used for baking festival cakes (*crustula*), typical of the Danube provinces in the 2nd and 3rd centuries.

An identical mould recovered from Savaria (Szombathely in Hungary) enables a precise reconstruction of the piece from Cibalae, as well as its more detailed analysis. It is a rounded object (max. diam. 18.8 cm) with a negative depiction comprising two discrete registers – the central and the outer one. The former features a medallion surrounded by a laurel wreath which encompasses a figure of a crowned Tyche – the town protectress. The latter register comprises two confronted warriors and two horns of plenty (*cornucopiae*). The warriors are nearly identical (but for the beard in the right one), being reduced to helmeted mask-like images with a spear and a shield. On account of the difference in beards the two images have

been interpreted as Mars and Virtus respectively. The warriors are further accompanied by two inscribed ansate tablets (*tabulae ansatae*). The inscription on the upper one reads: *SALVO AVG(usto) / AVREA S(a)ECV/LA VIDEMVS* (As long as the Emperor is alive, we shall be witnessing the Golden era). Its subject-matter evidently pertains to imperial propaganda, i. e., the cult of the Emperor. The inscription *HONORI* on the lower tablet is far less easily comprehended. Most probably it stands for the noun *honor* (honour) or the name of the goddess *Honos* (the goddess of honour) in the dative. There is yet another possibility, namely that the word means a votive gift, a present or a libation, and since it is written in the dative, the meaning would amount to: *the cake given as a votive gift to the Emperor*.

As Pannonian *crustula* are broadly dated to the end of the 2nd – the beginning of the 4th centuries, the issue of dating the piece in question is a demanding one. The syntagm *aurea s(a)ecula* can be connected with the Severan propaganda of the Golden era, as inaugurated by Septimius Severus in 204. Furthermore, the abbreviated expression *SALVO AVG(usto)* from the same inscription is frequently found on the coins of the Gallic emperors, often in combination with the formula *SAECULI FELICITAS*. This combination roughly corresponds to the inscription on the mould from Vinkovci, which should, therefore, probably be dated to between the end of the 2nd and the end of the 3rd centuries. Given a high esteem of Septimius Severus for both the imperial cult and the province of Pannonia, the piece in question should perhaps be understood as an instrument of the Severan imperial cult and should consequently be dated to the beginning, rather than the middle of the 3rd century. Since no particular emperor is mentioned in the inscription, an extended period of use (after the rule of the Severi) of this artefact is quite likely. As the details of the ritual practices of the Emperor cult in Pannonia are hardly known, the practical role of the *crustulum* in this context cannot be meaningfully addressed at the moment. Nevertheless, this find gives at least some clues for a relevant discussion.

The majority of Pannonian *crustula* stem from the northern part of the province, suggesting their origin in those regions. On the other hand, as many as four specimens have been found in Vinkovci or its vicinity, and quite a number of them stem from the south-east Pannonia, Moesia and Dacia. If to this we add a few specimens from Emona and Poetovio, a roughly equal spread of this material in all of the Danube provinces can perhaps be hypothesized. Given the lack of interest and/or knowledge on the *crustula* in northern Croatia until recently, it is realistic to expect new finds to appear in this region, which will change our understanding of the overall spread of such material in the Danube provinces. So far, *crustula* are still more numerous in north Pannonia, and this fact should be accounted for. The most plausible explanation seems to be the one which implies that a restricted number of workshops specialized in creating iconographic schemes and producing relief models serving as the basis for the production of moulds. Two such centres can, on account of the density of finds, be hypothesized for north Pannonia and Dacia respectively. Given a similarity of the

decorative motifs applied to *crustula* and other pottery products, like *terra sigillata* vessels and lamps, a number of workshops capable of producing all three kinds of pottery material can theoretically be hypothesized for Pannonia. If, on the other hand, the imperial connotations of the cultic use of *crustula* are borne in mind, the number of potential workshops should perhaps be reduced to the provincial centres of the Imperial cult. As Savaria was such a centre for Pannonia Superior, this place can reasonably be perceived as also a workshop source of the creation and production of relief prototype-forms, from which *crustulum* moulds with negative depictions were finally obtained.

Translation: *Branka Migotti*